

Samenkoppelingen en grammaticalisatie

Geert Booij

1. Inleiding¹

Samenkoppelingen of scheidbaar samengestelde werkwoorden zijn combinaties van een werkwoord met een adpositie, adjectief, nomen, adverbium, of met een woord dat alleen in combinatie met een werkwoord optreedt, zoals *teleur*:

- (1) Hans belde zijn moeder op (adpositie)
- Jan maakte het huis schoon (adjectief)
- Rebecca speelt piano (nomen)
- De bergbeklimmer stortte uitgeput neer (adverbium)
- Deze uitkomst stelde ons allen teleur

Samenkoppelingen waarvan het niet-werkwoordelijk deel een adpositie is, worden ook wel partikel-werkwoorden genoemd (De Haas & Trommelen 1993: 103). De term 'partikel' is echter uitsluitend een descriptieve term die verwijst naar het linkerdeel van een samenknopping', en heeft geen theoretische status in die zin dat er een bepaalde woordsoort mee wordt aangeduid.

In Booij (1990) werd beargumenteerd dat de in (1) gegeven voorbeelden van samenknoppelingen, *opbellen*, *schoonmaken*, *pianospelen*, *neerstorten* en *teleurstellen*, geen woorden zijn, maar woordgroepen: hoewel ze semantische eenheden vormen, zijn de delen ervan toch scheidbaar, zoals blijkt uit de zinnen hierboven: alleen de persoonsvorm van de werkwoorden staat in de tweede positie in hoofdzinnen, het andere element wordt niet mee verplaatst naar de tweede positie in de zin, anders dan bij echte prefixen zoals *ont-*:

- (2) Rebecca ontving haar moeder / *ving haar moeder ont-

De scheidbaarheid blijkt ook uit de positie van het prefix *ge-* in de deelwoorden, en uit de positie van *te* bij de infinitiefvormen:

---

¹Mijn dank gaat uit naar de redacteuren van de bundel voor hun opbouwend commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- (3) a opgebeld, schoongemaakt, pianogespeeld, neergestort, teleurgesteld;
b op te bellen, schoon te maken, neer te storten, teleur te stellen

Anderzijds blijkt de sterke verbondenheid van de woorden in zulke combinaties uit hun gedrag onder Verb Raising: beide elementen kunnen bij elkaar blijven staan of gescheiden worden, anders dan bijvoorbeeld de combinatie van een werkwoord en een resultatieve werkwoordsbepaling als *romantisch maken* waar de beide woorden onder Verb Raising van elkaar gescheiden moeten worden: het adjectief *romantisch* in *romantisch maken* wordt niet mee omhoog getild:

- (4) dat Suzanne haar moeder wilde opbellen / op wilde bellen
dat Rebecca haar kamer ging schoonmaken / schoon ging maken
dat Hans de slaapkamer *wilde romantisch maken / romantisch wilde maken

Dat een samen koppeling als *opbellen* in zijn geheel kan worden opgetild, bewijst dat deze woordreeks een syntactische eenheid kan vormen voordat Raising wordt toegepast. Dat samen koppelingen een eenheid vormen, blijkt ook hieruit dat ze gebruikt worden als input voor woordvorming (inclusief conversie): *opbeller*, *schoonmaker* (vergelijk *romantischmaker), *schoonmaak*, *pianospeler* en *teleurstelling*.

Een aantal partikels treedt ook op als echte prefixen, d.w.z. in een positie waarin ze niet van het werkwoord gescheiden kunnen worden. Hieronder geef ik van ieder een voorbeeld:

- (5) aanbidden, achterhalen, doorlopen, mislukken, omringen, onderbreken, overdenken, volstaan, voorvoelen, weerhouden

Kemmerk van deze geprefigeerde werkwoorden is dat het hoofdaccent valt op het werkwoord, anders dan bij de samen koppelingen, waar juist het niet-werkwoordelijk deel het hoofdaccent draagt.

De juiste analyse van samen koppelingen is een onderwerp dat door een aantal Nederlandse taalkundigen de laatste jaren uitvoerig is bediscussieerd. Kernpunt van de discussie is of samen koppelingen het resultaat zijn van syntactische incorporatie, waarbij een woord van een lexicale categorie wordt geadjungeerd aan een werkwoord (Hoekstra et al. 1987, Bennis 1992), of dat ze gezien moeten worden als het resultaat van lexicale of morfologische regels in het lexicon (Booij 1990, Model 1991 (lexicale regel); Neeleman en Weerman 1993, De Haas en Trommelen 1993 (morfologische

regel)).

In dit artikel zal ik betogen dat een diachroon perspectief op samen koppelingen ons van dienst kan zijn bij de keuze van de juiste analyse van samen koppelingen. In het bijzonder zal ik laten zien dat het verschijnsel 'samen koppeling' gezien kan worden als een tussenstadium in de overgang van syntactische naar morfologische structuur.

2. Beperkingen op samen koppeling

Een belangrijke generalisatie die tot nu toe in de discussie m.i. te weinig aandacht heeft gekregen is dat alleen die adposities als partikel kunnen optreden die kunnen fungeren in combinatie met het werkwoord *zijn*, hetzij als naamwoordelijk deel van het gezegde, hetzij als bijwoordelijke bepaling. Dit geldt voor de volgende adposities:

- (6) *voorzetsels*: aan, achter, bij, binnen, boven, buiten, na, om, onder, over, tegen, voor
voor- en achterzetsels: door, in, langs, op, rond, over, uit, voorbij
achterzetsels: af, mee, toe, (er-)heen

Een paar voorbeelden illustreren dit:

- (7) Het is weer aan tussen die twee
Ik ben weer bij met mijn betalingen
De partijleiding is helemaal om
De bal is uit
Het huiswerk is af
Het feest is voorbij
Jan is ook mee
Ik ben binnen
Rebecca is nog buiten
Marian is gisteren langs geweest

Met name in de laatste drie voorbeeldzinnen is er in de traditionele grammatica sprake van bijwoordelijke bepalingen: *binnen*, *buiten*, *langs*. Toch zijn het geen bijwoordelijke bepalingen in de zin van adjuncten die de in de zin uitgedrukte propositie nader modificeren: ze zijn wel degelijk predikaat-achtig. Dat laat het voorbeeld *Ik ben binnen* goed zien: *binnen* kan hier letterlijk, lokaal, worden geïnterpreteerd, maar ook als

`financieel goed zitten, het gemaakt hebben'.

Uit de generalisatie dat alleen woorden die kunnen fungeren als predikaat deel kunnen uitmaken van een samenkoppeling volgt dat er een heleboel adposities zijn die niet een ermee corresponderend partikel hebben, omdat ze niet met *zijn* optreden. Dit geldt voor o.a. de volgende voorzetsels:

(8) met, naar, te, tot, van, zonder, vanaf, vanuit, blijkens, volgens, wegens, sedert, tijdens, behalve

Zinnen als de volgende zijn ongrammaticaal:

(9) *De buurman is met
*Rebecca is wegens

Het belang van de categorie `adverbium' voor de vorming van samenkoppelingen wordt bevestigd door het feit dat een groot aantal adverbia eveneens kan optreden als linkerlid van een samenkoppeling:

(10) *ongelede*: heen, neer, samen, terecht, terug, thuis, voort, weg;
gelede: achteraf, achterom, achteruit, omhoog, omlaag, vooraf, vooruit, aaneen, bijeen, dooreen, ineen, opeen, uiteen, achterover, voorover, omver, onderuit

Opnieuw gaat het om predikaat-achtige adverbia die ook in combinatie met het werkwoord *zijn* optreden:

(11) We zijn al twintig jaar samen
We zijn hier sinds een uur bijeen
Ik ben hier al jaren weg

Daarnaast vermelden De Haas & Trommelen (1993) nog een aantal woorden fungerend als niet-werkwoordelijk deel van samenkoppelingen die zij terecht als adverbia klassificeren, maar die ook als adpositie fungeren:

(12) *voorzetsels*: achteraan, achterop, vooraan, voorin, voorop
achterzetsels: achterna

Ook het feit dat een aantal adjectieven zoals *goed* in *goedkeuren* en *dood* in *doodzwijgen* kan optreden als deel van een samenkoppeling, spoort met de hier gegeven generalisatie: *goed* en *dood* kunnen immers optreden met het werkwoord *zijn*. We kunnen dus zeggen dat in het algemeen alleen woorden die combineren met het werkwoord *zijn*, ook als eerste lid van een samenkoppeling kunnen optreden.

Samenkoppelingen met een nomen of een niet zelfstandig als woord optredend morfeem als linkerlid zijn in dit opzicht anders: ze kunnen immers niet als predikaat fungeren. Deze samenkoppelingen komen aan de orde in par. 4.

3. De grammaticale status van samenkoppelingen

Er bestaan in de literatuur over Nederlandse samenkoppelingen in essentie twee voorstellen voor de analyse ervan. In de syntactische analyse wordt het partikel opgevat als het hoofd van een 'small clause' (SC), een ingebedde zin zonder finiet werkwoord, waarin het partikel als predikaat fungeert (Hoekstra et al. 1987), maar ook een syntactische analyse met het partikel opgevat als zogenaamd secundair predikaat (Neeleman 1994) is denkbaar. In de morfologische analyse worden samenkoppelingen gezien als complexe verba met een bijzondere eigenschap, de scheidbaarheid van partikel en werkwoord. De beide analyses kunnen als volgt worden gerepresenteerd voor de woordgroep *het huiswerk afmaken* (Bennis et al. 1995):

(13) a syntactische analyse

	V'	
	PrtP	V
NP	Prt	
<i>het huiswerk</i>	<i>af</i>	<i>maken</i>

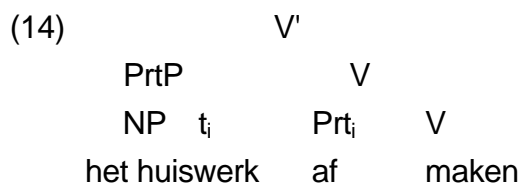
b morfologische analyse

	V'		
	NP		V
		Prt	V
	<i>het huiswerk</i>	<i>af</i>	<i>maken</i>

In structuur (13a) is er sprake van een 'small clause', *het huiswerk af*, met als predikaat *af*, net zoals in de zin *Indriaas loopt zijn schoenen scheef* er sprake is van een small clause *zijn schoenen scheef* casu quo een secundair predikaat *scheef*). De essentie van de syntactische analyse is dat het niet-werkwoordelijk deel van een samenkoppeling

dezelfde syntactische status heeft als een woord als *scheef* in bovengenoemde voorbeeldzin. Voor de syntactische analyse zijn er twee argumenten: de scheidbaarheid van samenstellingen volgt eruit, én de hierboven besproken beperking op partikels dat het predikaten moeten zijn: het partikel fungeert immers als predikaat van de small clause.

In de syntactische analyse (13a) wordt nog niet uitgedrukt dat een woordreeks als *af maken* zich als woordgroep kan gedragen ten opzichte van Verb Raising. Er moet daarom worden aangenomen dat het predikaat kan worden geïncorporeerd in het werkwoord via adjunctie; de resulterende structuur is dan letterlijk een samenstelling:

De argumenten voor een morfologische analyse als in (13b) hebben betrekking op het eenheidskarakter van de samenstelling (cf. Neeleman & Weerman 1993): de morfologische analyse drukt die eenheid uit. Zo kunnen althans sommige partikels, anders dan predikaten van SC's met een adjectivisch predikaat, niet getopicaliseerd worden, waaruit hun onzelfstandigheid blijkt:²

- (15) Groen verf ik die deur niet
 Af maak ik dat huiswerk niet
 Op kan ik die hoed niet zetten, af wel
 *Op bel ik mijn moeder niet

Het zijn de gelexicaliseerde samenstellingen zoals *opbellen*, waarin *op* geen duidelijke eigen lexicale betekenis meer heeft, en alleen telisch aspect uitdrukt, waar topicalisatie niet gaat, terwijl dit bij het semantisch transparante *afmaken* geen probleem oplevert. Niet alle samenstellingen zijn blijkbaar in dezelfde mate een eenheid. In een syntactische analyse moet deze semantische onvoorspelbaarheid verantwoord worden door samenstellingen als *opbellen* op te nemen in het lexicon. Ze hebben dan dus de status van 'phrasal idioms', woordgroepen met een onvoorspelbaar betekenisaspect, een categorie die voor iedere taal moet worden aangenomen.

---

²Zie Hoeksema (1991a,b) en Bennis (1991) voor soortgelijke feiten.

Het eenheidskarakter van samenstellingen blijkt ook uit het al genoemde feit dat ze input vormen voor woordvorming. Dat bewijst echter niet dat het woorden zijn, want ook woordgroepen kunnen de input vormen voor woordvorming (Booij 1990); het bewijst alleen dat samenstellingen op het niveau van representatie dat relevant is voor de morfologie constituenten vormen. In de syntactische Small Clause-analyse is een woordreeks als *af maken* in de onderliggende structuur geen constituent. Maar via de onafhankelijk gemotiveerde partikel-incorporatie vormt een dergelijke woordreeks wel degelijk een syntactische constituent, die input kan zijn voor woordvorming. De observatie dat samenstellingen input kunnen zijn voor woordvorming is dus geen dwingend argument voor een morfologische analyse.

In de morfologische analyse is, anders dan in de syntactische analyse, de scheidbaarheid van samenstellingen een probleem. De vraag die verdedigers van die analyse niet expliciet beantwoord hebben is, hoe er verschil gemaakt kan worden tussen b.v. *voorkomen* en *voorkómen*, d.w.z. tussen partikels en prefixen. Evenzo rijst de vraag waarom werkwoorden als *beeldhouwen* en *raadplegen* niet gesplitst kunnen worden, maar *pianospelen* wel:

(16) *Suzanne houwde beeld / pleegde haar ouders raad

Neeleman & Weerman (1993) gaan ervan uit dat morfologische structuur in principe zichtbaar is voor syntactische operaties, en dat daarom in *opbellen* het werkwoordelijk gedeelte *bellen* in zijn eentje verplaatst kan worden. In Booij (1990) werd daarentegen betoogd dat, vanwege het principe van lexicale integriteit, samenstellingen geen morfologisch complexe woorden kunnen zijn: het zijn projecties van V, lexoïden in de terminologie van Model (1991). De vraag is dan echter, wat het niveau van de projectie is: hoger dan V, maar lager dan V', de VP. In Booij (1990) wordt dat verder open gelaten: samenstellingen zijn minimale projecties, informeel aangeduid als V*.

Het is mogelijk om de in (13b) gegeven structuur voor samenstellingen, met als hoogste knoop een V, te handhaven ondanks de bezwaren tegen een morfologische analyse, als we onderscheid maken tussen syntactische en morfologische samenstellingen. Samenstellingen zijn dan syntactische samenstellingen in die zin dat de interne geleiding van deze lexicale eenheden nog zichtbaar is voor de syntaxis. Woorden als *voorkómen* en *beeldhouwen* zijn morfologisch complexe woorden: hun interne structuur is niet langer toegankelijk in de syntaxis. Morfologie en syntaxis zijn dan twee gescheiden componenten in die zin dat de morfologische component de totaaleigenschappen van een geëeld woord bepaalt, en alleen die totaaleigenschappen

beschikbaar maakt voor syntactische regels (cf. Di Sciullo & Williams 1987, Anderson 1992). De interne structuur van een morfologisch complex woord is dan niet meer zichtbaar als deze in een syntactische structuur terecht komt, en dus kan er ook niet een deel van verplaatst worden.

Samenkoppelingen komen dan in principe op twee manieren beschikbaar: als het resultaat van syntactische incorporatie van een predikaat in een werkwoord (de syntactische route), en daarnaast doordat gelexicaliseerde samenkoppelingen in het lexicon worden gerepresenteerd als lexicale eenheden met de structuur $[X V]_V$ (de lexicale route). Dat laatste, lexicale representatie, is nodig, omdat de betekenis van veel samenkoppelingen (zoals *aanvallen*, *opvallen*, *invallen*, *toevallen* etc.) niet compositioneel is, en soms het niet-werkwoordelijk deel van de samenkoppeling niet als apart woord optreedt (*teleurstellen*, *gadeslaan*, etc.). Bovendien is het zo dat samenkoppelingen ook improductieve patronen omvatten, met name met N als linkerlid (b.v. *huishouden*, *pianospelen*). Vanwege de improductiviteit van dit type samenkoppeling moeten de desbetreffende samenkoppelingen in het lexicon worden opgenomen. Ook zijn er samenkoppelingen waarvan het werkwoord niet zelfstandig, zonder partikel, kan optreden, zoals *opjuinen*, *opkalefateren*, *aantijgen*, *nabootsen*, *omkukelen* (De Haas & Trommelen 1993: 99), *opdoemen*, *aftroggelen*, *aanklampen*, *vastklampen*.

Samenkoppelingen bewijzen in deze analyse niet dat morfologische structuur algemeen toegankelijk is voor de syntaxis, anders dan Neeleman & Weerman (1993) stellen. Het belangrijke principe van Lexicale Integriteit kan zo gehandhaafd worden.

Deze overwegingen tezamen lijken te leiden tot een primair syntactische analyse van samenkoppelingen, aangevuld met de claim dat er ook veel samenkoppelingen zijn die direct in het lexicon gegeven zijn, maar dan wel hun status van syntactisch construct houden, d.w.z. geen woorden zijn. Toch blijft er dan een bepaald aspect van samenkoppeling onderbelicht, namelijk dat partikels qua betekenis en functie heel erg lijken op prefixen. Op dit aspect ga ik in de volgende paragraaf dieper in; het zal leiden tot een bijstelling van de tot nu toe gepresenteerde analyse.

4. Herinterpretatie en grammaticalisatie

We zagen hierboven dat bepaalde categorieën woorden incorporatie in het werkwoord toelaten. Samenkoppelingen van het type *pianospelen*, net een nomen als linkerlid, zijn betrekkelijk zeldzaam: dit type incorporatie is niet productief, en de vorming van samenkoppelingen als *pianospelen* heeft dus een incidenteel karakter, en kan het beste

beschouwd worden als heranalyse van een configuratie [NP V]_{VP} tot [[N V]_V]_{VP} (cf. Neeleman & Weerman 1992: 192). Dit correleert met het feit dat een nomen als *piano* niet het predikaat kan vormen van een small clause die als complement bij *spelen* fungeert. Merk op dat heranalyse naar zijn aard incidenteel is, wat spoort met het incidentele karakter van samenkoppelingen met een nominaal deel.

De categorie samenkoppelingen met adjectieven daarentegen is wel productief, en dit spoort met het predikaat-karakter van adjectieven. Zo geeft *Van Dale Woordenboek van het Hedendaags Nederlands* (1991²) 36 samenkoppelingen met het adjectief *open*, zoals:

(17) openbarsten, openblijven, openbreken, openknippen, openrijten, openscheuren, openspalken, opensperren, openspringen

Semantisch zijn deze samenkoppelingen volledig transparant, maar ze worden toch als één woord geschreven, om daarmee aan te geven dat ze anders dan *romantisch maken* als syntactische eenheid met betrekking tot Verb Raising kunnen fungeren, blijkend uit zinnen als:

(18) dat de zak zou openbarsten
dat Jan zijn ogen wilde opensperren

In de spelling van het Nederlands wordt het verschil in structurele analyse van A + N sequenties uitgedrukt: de woorden van een samenkoppeling worden als ze naast elkaar staan, aan elkaar geschreven, maar een woordreeks als *romantisch maken*, die geen samenkoppelingsinterpretatie krijgt, niet. Het is bekend dat taalgebruikers er soms moeite mee hebben om te beslissen of een bepaalde woordreeks aan elkaar geschreven moet worden (Renkema 1995). Deze aarzeling ten aanzien van de spelling (*open barsten* of *openbarsten*?) kan gezien worden als een weerspiegeling van het feit dat woordreeksen als *open barsten* een zuiver syntactische analyse toelaten (gevormd door syntactische incorporatie, niet opgenomen in het lexicon), anders dan een woordreeks als *opbellen* waarin *op* geen zelfstandige betekenis meer heeft.

Aan het eind van de vorige paragraaf merkte ik op dat partikels prefix-achtig zijn. Zo heeft het partikel *door* een aspectuele functie gekregen, en drukt het continuatief aspect uit. Het kan aan alle werkwoorden worden toegevoegd die een handeling met duur uitdrukken, bijvoorbeeld:

(19) dooreten, doordenken, doorgaan, doorfietsen, doorzwemmen, doorrijden, doorkanoën, doorbarbecuen, doorvergaderen

Deze produktiviteit wijst erop dat de categorie van samenstellingen met *door* tot een produktieve categorie geworden is. Deze produktiviteit zou natuurlijk volgen uit een interpretatie van *door* als een syntactisch zelfstandige constituent (b.v. als predikaat van een small clause). Maar een dergelijke interpretatie van *door* in deze voorbeelden is onjuist. In een zin als

(20) Het College van Bestuur vergadert vanavond door

is interpretatie van *door* als een eigenschap van het College van Bestuur ten gevolge van de handeling van het vergaderen niet goed mogelijk. Het lijkt erop dat *door* zich hier tot een louter aspectueel morfeem, zonder eigen lexicale betekenis, heeft ontwikkeld. Dat zou impliceren dat er sprake is van grammaticalisatie. Grammaticalisatie wordt door Hopper & Traugott (1993:XV) als volgt omschreven:

(21) ... the process whereby lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions, and, once grammaticalized, continue to develop new grammatical functions.

Hopper & Traugott (1993: 33) merken ook op dat de mechanismen waardoor grammaticalisatie zich voordoet zijn: "reanalysis primarily, and analogy secondarily". De eerste stap, heranalyse, heeft betrekking op de syntagmatische as van taalstructuur, terwijl analogische uitbreiding betrekking heeft op de paradigmatische as. In het geval van het partikel *door* is dit woord dus eerst geheranalyseerd als deel van een syntactisch complexe werkwoordelijke uitdrukking, en heeft het vervolgens de functie van aspectuele markeerder gekregen.

Grammaticalisatie gaat meestal gepaard met verbleking en het abstract worden van de betekenis van wat oorspronkelijk lexicale items waren. Zo heeft de betekenis van het woordje *af* in samenstellingen zich ontwikkeld tot die van telisch of perfectief aspect, als in:

(22) Hij heeft de zaak helemaal afgewerkt
We moeten nog afeten

Dit geldt voor de meeste partikels: ze hebben in veel gevallen een primair aspectuele functie, bijvoorbeeld

- (23) telisch aspect (transitieve werkwoorden): aankopen, toesluiten
duratief aspect (intransitieve werkwoorden): doorfietsen, doorgaan

Een zelfde observatie kunnen we doen voor partikels als *toe* en *bij*: ze hebben als partikel een systematische betekenis die ze als secundair predikaat niet hebben, terwijl er toch geen sprake is van lexicalisatie, omdat de verzameling samen koppelingen met *toe* en *bij* gemakkelijk uitbreidbaar is. In een zin als

- (24) dat de generaal de soldaat een bevel toeschreeuwt

met de samen koppeling *toeschreeuwen* heeft *toe* niet de betekenis die het heeft als zelfstandig predikaat, als in *De deur is toe*. Toch kan men dit ook niet zien als een geval van lexicalisatie, want dan zou dit gebruik van *toe* niet productief moeten zijn. Maar dat is het wel. In *Van Dale Woordenboek van het Hedendaags Nederlands* (1991²) komen 72 samen koppelingen met *toe* voor, waarvan vele met de richtingsbetekenis van *toe* die we ook in *toeschreeuwen* vinden, zoals:

- (25) toebedelen, toebijten, toeblaffen, toebrengen, toebrullen, toedrinken, toefluisteren, toegooien, toegrijzen, toehappen, toejuichen

Het partikel *toe* geeft aan dat de handeling gericht is op een bepaald object, en telisch aspect heeft, en maakt dus samen koppelingen die verplicht transitief zijn.

Ook het partikel *bij* vertoont zo'n gedrag. Vergelijk

- (26) a dat hij een postzegel bijsloot
b dat hij de deur bijverft

In (26a) kan *bij* eventueel nog wel als een secundair predikaat worden geïnterpreteerd, terwijl dat in (26b) zeker niet kan: de deur is niet bij tengevolge van het verven. Dit *bij*, dat eveneens telisch aspect heeft en de betekenis 'aanvullend' heeft, kan in die betekenis productief gebruikt worden, als in:

- (27) bijbetalen, bijbouwen, bijknippen, bijmengen, bijmaken, bijschilderen, bijslippen,

bijsnijden, bijtanken, bijverdienen

Dit alles impliceert dat het lexicon van het Nederlands niet alleen een lijst van gelexicaliseerde samen koppelingen omvat, maar dat de lexicale voorraad aan samen koppelingen ook kan worden uitgebreid door het direct in de lexicale component combineren van werkwoorden met (vaak aspectuele) partikels zoals *af*, *op*, *door*, *bij* en *toe*. Dit lijkt op verbale samenstelling, maar deze combinatie van aspectuele partikels met werkwoorden is geen kwestie van morfologie in strikte zin omdat de combinatie nog scheidbaar is, en dus syntactische status heeft. Vandaar dat we hier wel kunnen spreken van een lexicaal proces voor de vorming van samen koppelingen, maar niet van een morfologisch proces.

Daarnaast blijft de mogelijkheid bestaan van vorming van samen koppelingen in de syntaxis door middel van incorporatie van secundaire predikaten. Dat geldt met name als een woord dat ook als partikel fungeert, gemodificeerd is, zoals *op* in

(28) Hij at de soep helemaal op

waarin *helemaal op* een constituent vormt. Het woordje *op* heeft hier immers de functie van een predikaat. Het gebruik van een adverbium als *helemaal* is, zoals we verwachten, niet mogelijk bij partikels die een louter aspectuele functie gekregen hebben:

(29) *Het College van Bestuur vergadert helemaal door

*De generaal brulde de soldaten helemaal toe

Ook de mogelijkheid van vooropplaatsing is een indicatie van de syntactische oorsprong van een samen koppeling:

(30) *Op bel ik mijn moeder niet

Op eet ik die soep niet

Omdat *op* in *opbellen* niet meer als een zelfstandig predikaat geïnterpreteerd kan worden, is vooropplaatsing niet mogelijk, anders dan in *opeten*.

De hier gegeven analyse klopt ook met de bevindingen van Bennis et al. (1995) met betrekking tot de verwerving van partikels en partikelwerkwoorden. Het feit dat partikels als *op* al gebruikt worden door Nederlandse kinderen voordat partikelwerkwoorden

gebruikt worden, wijst erop dat deze partikels zeker ook als zelfstandig woord beschikbaar zijn. Anderzijds impliceert deze observatie niet dat alle Nederlandse samen koppelingen een syntactische oorsprong hebben.

5. Van partikel tot prefix.

In de hierboven gegeven definitie van grammaticalisatie werd gezegd dat grammaticaliseerde constructies of woorden nog verder kunnen grammaticaliseren, en zo nieuwe grammaticale functies krijgen. De ontwikkeling van partikel tot prefix is daarvan een goed voorbeeld: een aantal partikels is ook tot (onscheidbaar) prefix geworden. Deze verdere grammaticalisatie gaat gepaard met de al gereleveerde semantische ontwikkeling (verbleking, abstracte betekenissen). Het gaat om de woorden *aan*, *achter*, *door*, *mis*, *om*, *onder*, *over*, *vol*, *voor*, en *weer*. In sommige gevallen is het prefix-gebruik van deze woorden niet produktief. Er zijn bijvoorbeeld maar drie werkwoorden met *aan* (*aanbidden*, *aanschouwen*, *aanvaarden*) en twee met *achter* (*achterhalen*, *achternvolgen*). Andere daarentegen zijn ook als prefix produktief, zoals *door*, *om*, *onder* en *over*, met als effect dat er een aantal minimale paren zijn:

(31) dóorlopen	doorlópen
dóorbreken	doorbréken
dóordenken	doordénken
óndergaan	ondergáan
óervaren	overváren
óverkomen	overkómen

Zoals Overdiep (1937: 245) al opmerkte, gaat de prefix-wording van dergelijke partikels gepaard met een verlies aan betekenis: de prefixen drukken voornamelijk telisch aspect uit, en hebben -daarmee samenhangend- een transitiverend effect. De betekenis van de prefix-werkwoorden is vaak overdrachtelijk, terwijl de tegenhanger in de vorm van de samen koppeling een meer letterlijk karakter heeft met een concrete, ruimtelijke betekenis.

We zien dus dat het volgende patroon van grammaticalisatie valt te reconstrueren voor het Nederlands:

(32) woord v woord/partikel v woord/partikel/prefix v prefix

Voorbeelden van morfemen die tot de verschillende categorieën behoren:

- (33) woord: groen, romantisch
woord/partikel: af, op,
woord/partikel/prefix: vol, mis, aan, achter, door, om
prefix: be-, ver-, ont-, ge-

Prefixen als *be-* en *ver-* stammen ook van woorden af (respectievelijk *bi* (=bij) en *voor*), maar deze morfemen hebben hun woordstatus volledig verloren.

De veranderingen van links naar rechts representeren dus een diachrone ontwikkeling, de grammaticalisatie van een aantal woorden van het Nederlands of de voorlopers ervan.

Een voor de diachrone ontwikkeling van prefixen relevante hypothese van het grammaticalisatie-onderzoek is de hypothese van `unidirectionality': er is alleen ontwikkeling in de richting van toenemende grammaticalisatie, en niet omgekeerd (Hopper & Traugott 1993: 94). Deze hypothese wordt ondersteund door de beschikbare gegevens met betrekking tot de verhouding tussen `scheidbare' en `onscheidbare' werkwoorden: zoals Van Loey (1976) laat zien, zijn er veel onscheidbare (i.e. geprefigeerde) werkwoorden die in het Middelnederlands scheidbaar waren, maar het omgekeerde is nooit het geval. Enkele voorbeelden van thans onscheidbare werkwoorden uit Van Loey (1976) zijn de volgende:

- (34) overvallen (plotseling aanvallen): ... gemeenten *overgevallen* werden (p. 89)
overbruggen: Voort gheven wy hem oorloff eene nieuwe havene te graven ... ende die *over te brugghen* ... (p. 90)
overdenken: Deze dinghe heb ic *overghedocht* (p. 94)
onderhouden (ten uitvoer brengen, opvolgen) en achtervolgen: welke onse oude heercomen .. niet *ondergehouden* noch *achtergevolcht* hebben (p. 111)
omringen: ... mettien hebben sise [= de vrouw] *ommegeringet*; *ommegeringhet* mitten coren der enghelen (p. 124)
omsingelen: so quam die gloriose Here Jezus *omgecingelt* met grote scharen

Voorzover er in een enkel handschrift van het Middelnederlands werkwoorden onscheidbaar gebruikt worden die in het modern Nederlands scheidbaar zijn, gaat het volgens Van Loey (1976: 3) om preken, door het Latijnse voorbeeld beïnvloede teksten, dus dus niet als tegenvoorbeelden beschouwd hoeven te worden; een paar voorbeeldzinnen:

- (35) Daarna opstonden se toe vier uren

Seker daer in navolghede hij Christum

Bovendien blijken dan die werkwoorden in dezelfde teksten wel degelijk scheidbaar gebruikt te worden: *te*, het prefix *ge-*, en het ontkennend woord *en* komen steeds tussen werkwoord en 'voorvoegsel'.

6. Conclusies

Samenkoppelingen zijn geen morfologisch complexe woorden, maar syntactisch complexe lexicale eenheden. Ze kunnen gevormd worden door middel van syntactische incorporatie. Doordat herinterpretatie als lexicale eenheid mogelijk was, is het samenstellingspatroon een eigen leven gaan leiden, en worden samenstellingen ook productief gevormd buiten de syntaxis om, met systematische betekenissen voor het partikel die we niet vinden bij gebruik als secundair predikaat. Samenstellingen zijn constructies die aan grammaticalisatie onderhevig zijn, en partikels zijn zo morfemen die op weg zijn om van lexicaal item tot prefix te worden; sommige van de partikels hebben dat morfologisch stadium al bereikt.

Bibliografie

- Anderson, Stephen R. 1992. *A-morphous morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennis, Hans 1991. 'Theoretische aspecten van partikelvooropplaatsing'. *TABU* 21, 89-95.
- Bennis, Hans. 1992. 'Long head movement: the position of particles in the verbal cluster in Dutch'. In Reineke Bok-Bennema & Roeland van Hout (eds.) *Linguistics in the Netherlands 1992*. Amsterdam: John Benjamins, 37-48.
- Bennis, Hans, Marcel den Dikken, Peter Jordens, Susan Powers, Jürgen Weissenborn 1995. 'Picking up particles'. in *Proceedings of the BU Conference on Language Acquisition 1995*. Somerville MA: Cascadilla Press.
- Booij, Geert 1990. 'The boundary between morphology and syntax: separable complex verbs in Dutch. In Geert Booij & Jaap van Marle (eds.) *Yearbook of Morphology 1990*. Dordrecht: Foris, 45-63.
- Di Sciullo, Anna-Maria & Edwin Williams 1987. *On the Definition of Word*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Haas, Wim de & Mieke Trommelen 1993. *Morfologisch Handboek van het Nederlands*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Hoeksema, Jack 1991a. 'Theoretische aspecten van partikelvooropplaatsing'. *TABU* 21, 18-26.
- Hoeksema Jack 1991b. 'Nogmaals partikelvooropplaatsing', *TABU* 21, 141-144.
- Hoekstra, Teun et al. 1987 'Complexe verba'. *Glott* 10, 61-78.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loey, Adolphe van 1976. *Scheidbare en onscheidbare werkwoorden hoofdzakelijk in het Middelnederlands, Analytische studiën*. Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde.
- Model, Jan 1991. 'Incorporatie in het Nederlands'. *Gramma* 15, 57-88.
- Neeleman, Ad & Fred Weerman 1992. 'Case theory and the diachrony of complex predicates in Dutch'. *Folia Linguistica Historica* 13, 189-217.
- Neeleman, Ad & Fred Weerman 1993. 'The balance between syntax and morphology'. *Natural Language and Linguistic Theory* 11, 433-476.
- Neeleman, Ad 1994. *Complex Predicates*. Utrecht: OTS/LEd [diss. Univ. Utrecht]
- Overdiep, Gerrit S. 1937. *Stilistische grammatica van het modern Nederlandsch*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Renkema, Jan 1995. *Schrijfwijzer*. Den Haag: SDU Uitgeverij.